

Civilno društvo u kontekstu tranzicije

Civilno društvo predstavlja pojam koji je u velikoj mjeri obilježio drugu polovinu 20. vijeka i koji je njegovu svojevrsnu renesansu, kako u normativnim teorijama tako i u praksi socijalnih pokreta, doživio ne samo u Zapadnoj Evropi nego i u državama Centralne i Istočne Evrope, a u vezi sa trećim valom demokratizacije sve više se širi i na političke zajednice Jugoistočne Azije: Tajland, Vijetnam, Filipini etc. Ekspanzija i uspon civilnog društva u različitim nacionalnim političkim zajednicama povezana je ne samo sa potrebama za političkim promjenama i demokratizacijom autoritarnih političkih režima u zajednicama, u kojima je sve to bilo konzervirano, nego sa rastom velikog broja NGOs i njihovim utjecajem na nivou države i na internacionalnom nivou, što je inspirisalo neke od autore kao npr., Ralf Dahrendorf da formulišu teoriju transnacionalnog civilnog društva.

Moderne teorijske koncepcije civilnog društva (Ralf Dahrendorf; Jürgen Habermas; Charles Taylor; Michael Wlazer etc.,) klasificiraju se u zavisnosti od njihovih polaznih normativnih premisa i političko idejnih (utopijskih) perspektiva. Na taj se način objašnjava, da za (ko)relaciju demokratije i civilnog društva mogu biti dati različiti, veoma često divergentni odgovori. Nedovoljno objašnjen u teoriji o civilnom društvu ostao je do sada dosadašnji sveobuhvatni odnos civilnog društva i promjene karaktera političkog režima. Taj se odnos može ilustrovati razlikovanjem između emancipacije od dominacije autoritarne (totalitarne) vladavine i konstitucije prostora (komunikativne) političke slobode u jednoj demokratski pojmljenoj zajednici. Ova interakcija još jednom postaje transparentnija komparacijom političke prakse antitotalitarnih disidentskih pokreta za građanska prava i aktivnosti novih socijalnih pokreta u zrelim demokratijama. Moj prilog stoga slijedi jedno vrlo bitno teorijsko pitanje: *Kakav doprinos može biti pripisan civilnom društvu za razumjevanje i realizaciju demokratije?* Posebno treba biti propitano: Kakve se specifične forme civilnog društva pokazuju najeficijentnim za određene faze promjene smisla političkog sistema od autokratije prema demokrtiji. Kontrafaktička normativna stanja, koja dolaze do izražaja u kategoriji civilnog društva, kao što su garancija javne sfere preko institucionalizovanih komunikacijskih sloboda, osiguranje građanskih i ljudskih prava etc., time dobivaju status jedne regulativne ideje diskurzivne demokratije, prema kojoj se stalno može mjeriti njena institucionalna realnost. U naredna četiri koraka treba biti mogući put

odgovora na polazno pitanje naznačen: posle razrade teorijskih osnova pojma civilnog društva, bit će prvo predstavljena jedna moguća sociološka definicija pojma civilnog društva, koja je kompatibilna zahtjevima za analitička istraživanja transformacije i modernizacije demokratskih, autoritarnih i posttotalitarnih društava. U trećem dijelu će biti ukazano na demokratske resurse civilnog društva i u četvrtom dijelu slijedi svrstavanje idealnih subtipova civilnog društva u okviru tri faze transformacije političkog sistema. U završnom dijelu će biti napokon ukazano na demokratski ambivalentne aspekte kao i funkcionalne deficite realnih civilnih društava, da bi time bio opseg realno mogućih oblika i struktura civilnog društva pojašnjen.

1. Paradigma civilnog društva i njegovi teorijsko istorijski izvori

Renesansa pojma civilnog društva ne samo teorijski nego i u okviru protestnih akcija disidentskih pokreta korespondira uzročno i vremenski sa početkom kraja komunističkog autoritarnog poretka. To se odnosi, prije svega, na kraj pervertirane komunističke simboličke prakse u političkim društvima lenjinističkog tipa, ali isto tako i na demistifikaciju Marksove teorijske „utopije“ na Zapadu. U marksističko-lenjinističkim režimima sovjetskog tipa građansko (civilno) društvo je bilo primjenom državne represije potisnuto na margine socijalnih dešavanja i od marksističke intelektualne ljevice na Zapadu veoma podozrivo kao ideologijsko uzdizanje kapitalističke moći vladajućih klasa denuncirano. U odnosu na takvo redukcioniističko poimanje kod intelektualne ljevice na Zapadu, civilno društvo se istočnoevropskim disidentskim pokretima jednostavno pojavljuje kao jedna paradigma sveohuhvatne emancipacije dijametralno suprotna lenjinističkoj tiraniji. Ova paradigma je izrazila jedan idealan program za razvoj autonomnih formi socijalnog djelovanja odozdo, koje bi trebale biti nezavisne i autonomne od svakog uticaja državnog autoriteta. Kod zapadnoevropske ljevice bio je takav projekt kao emancipatorski projekt neovisno od ekonomske problematike sistema pozitivno dočekan. Od tada se civilno društvo među istočnoevropskim disidentima kao i zapadnoevropskim postmarksistima upravo izdiglo na nivo jednog centralnog koncepta za zaštitu slobode, ljudskih prava i dalji razvoj demokratije, kao što je ono to već odavno bilo u liberalnoj demokratskoj tradiciji.

Uvjerenje, da razvijeno civilno društvo doprinosi jačanju i konsolidaciji demokratije, ipak nije nastalo u posljednjih dvadeset godina, nego ono posjeduje jednu veoma dugu

tradiciju. Ono se zasniva na esencijalnim argumentima i shvatanjima, kako su oni bili u političkoj i socijalnoj filozofiji od John Locke preko Charles Montesquieu i Alexis de Tocqueville do Ralf Darendorf i Jürgen Habermas razvijeni. Ova četiri najvažnija opšta koncepta (paradigme) civilnog društva, koji istovremeno bitne demokratsko teorijske funkcije civilnog društva označavaju, trebaju u dijelu teksta koji slijedi, biti kratko predstavljeni.

1.1 Zaštita sloboda od državne samovolje: Funkcije civilnog društva prema Locke

U liberalnoj tradiciji, koja se poziva na Locke, posebno je naglašena dimenzija jedne nezavisne društvene sfere u odnosu na državu. Globalno društvo je bilo kod Locke i kasnije još snažnije kod Adam Smith koncipirano kao razvojna sfera jednog društvenog realiteta neovisno od utjecaja i intervencije političke sfere (države). Opskrbljeni sa neotuđivim prirodnim pravima, obrazuju ovdje individuumi jednu nezavisnu zajednicu, unutar koje se socijalno djelovanje autonomno razvija. Ova predpolitička odnosno nepolitička oblast može biti u povoljnom slučaju pod okriljem ili uživati zaštitu državnog autoriteta, ali nikako se nalaziti pod njegovom upravom (njegovim uticajem).¹ Kao primordijalne funkcije civilnog društva iz liberalne teorijske perspektive tematizirani su zaštita autonomije individuumu, razvoj njegovih prirodnih prava kao i osiguranje njegovog (privatnog) vlasništva. Civilnom društvu je zbog toga, prije svega pripisana negativna funkcija osiguranja slobode t.j. zaštita sfere individualne slobode od posezanja državnog autoriteta u nju. Civilno društvo je otuda od uticaja državnog autoriteta osigurana sfera.

1.2 Ravnoteža između državnog autoriteta, političke moći i civilnog društva: Funkcije civilnog društva prema Montesquieu.

Montesquieu je pokušao od Locke naslijeđeni oštar kontrast između države i društva donekle ublažiti. U njegovom veoma kompleksnom modelu podjele vlasti (moći) i njenog ograničavanja on tematizira ravnotežu između centralnog političkog autoriteta (države) i društvene mreže od „corps intermediaries“. Snažna centralna (monarhistička) vlada mora biti kroz vladavinu zakona i kontrolisane suprotne vlasti (parlamentarnu i sudsku)

---

¹ Kustura, 2004: str. 45.

ne samo ograničavana nego i kontrolisana. Ova „corps intermediaires“ su „amfibijske“ korporacije, koje ne samo u okviru, nego i izvan političke strukture raspoložu sposobnošću interakcija (moći) i sa tim društvenu (civilnu) i državnu sferu interaktivno povezuju. Ipak, da bi sloboda bila osigurana, treba biti moćni zentralni (državni) autoritet kroz zakone (legislativa) ograničavan i istovremeno sa velikom brojem korporativnih organizacija usko povezan i kontrolisan. Svakako, ovo je bitna misao Montesquieu, da zakon gubi njegovu snagu djelovanja, njegovo važenje onda, kada on nije kroz nezavisne, ali pravno zaštićene korporacije osiguravan i vitaliziran. Montesquieu pripisuje normativno značenje institucijama, organizacijama i korporacijama, i ne vjeruje primarno civilnim „vrlinama“ kako to čine neki filozofi antičkog polisa ili postmodernog komunitarističkog diskursa.²

1.3 Škola demokratije i socijalni kapital: Funkcije civilnog društva prema Tocqueville

Tocqueville zasniva njegova shvatanja na paradigmi od Montesquieu, ali ide i korak dalje, tako što intenzivira značenje ideje „slobodnih asocijacija“ kao esencijalnih garanata jedne slobodno demokratski konstituisane zajednice. Civilna udruženja preko integrativne sange normativnog konsenzusa služe obrazovanju vrijednosti i učvršćivanju vrijednosnog sistema i civilnih vrlina kao što su tolerancija, međusobno uvažavanje, poštenje, pouzdanost i povjerenje kao i civilna hrabrost. Kroz normativni konsenzus se akumulira socijalni kapital. Za Tocqueville su udruženja civilnog društva prije svega „škole za demokratiju“, u kojima demokratska (komunitaristička) misao i civilno ponašanje bivaju kroz svakodnevnu simboličku praksu ritualizirani i habilituizirani. Da bi civilne asocijacije zaista mogle biti ili postati prostor za komunikativno djelovanje i „samovladavinu“, one ne smiju biti previše velike, ali moraju biti zaista mnogobrojne. Ove asocijacije se trebaju na svim nivoima političkog sistema institucionalizirati, jer kada one na lokalnoj ravni zaostaju u demokratskom (civilnom) razvoju, tada su isto tako demokratija, slobode i ljudska prava na globalnoj ravni pervertirani.³ Iz Tocquevilles perspektive gledano stavlja civilno društvo demokratiji jedan normativni i participativni potencijal na raspolaganje, koji služi imunizaciji slobode nasuprot autoritarnim iskušenjima države i postavlja tiranskim ambicijama političkih elita moći unutarnje granice njihovog djelovanja. U tradiciji Tocqueville su

² Ibid., str. 43.

³ Usp. posebno Merkel, 2000: str. 9.

prije svega afirmativne funkcije civilnog društva za ukupnu demokratski konstituisanu zajednicu – dakle država i društvo – istaknute i sa jednom jako izraženom participativnom komponentom “samovladavine” povezane. Na ovu tradicionalnu paradigmu razmišljanja se nadovezuje prije svega Ralf Dahrendorf sa njegovom koncepcijom građanskog društva.⁴

1.4 Politička javnost, diskurs i konsenzus: Funkcije civilnog društva prema Habermasu

Još korak dalje od Tocqueville i Dahrendorf idu kritičkim teorijama društva inspirisane koncepcije civilnog društva. Civilno društvo prema diskurzivnoj teoriji značajno proširuje prostor interesne artikulacije i interesne agregacije kroz uspostavljanje jednog predinstitucionalnog pluralističkog interesnog posredovanja. Tako, posebno potisnuti i teško organizovani interesi pronalaze ovdje mogućnosti javnog prostora za vlastitu (samo)artikulaciju. Jer taj pojam marginalizovanih interesa označava ne samo isključenje od društvenog bogatstva nego još obuhvata i kulturno političko depriviranje socijalnih grupa i oduzimanje pristupa izvorima i nosiocima političke moći. Od ovoga trebaju agende politike, neovisno i autonomno od struktura moći i organizacija političkog sistema, kroz samodeterminisane participativne forme biti izložene utjecaju. Komunikacijska moć neformalne javnosti garantuje da svi legitimni interesi i socijalno-strukturne grupe pronađu njihovu primjerenu javnu artikulaciju. Jer, svako istinski demokratsko pojmljeno društveno obrazovanje javnog mjenja i oblikovanje interesa u organizacijama, partijama i parlamentima je upućeno upravo na neformalna javna mišljenja, kako se ona mogu samo izvan struktura jedne ne na političkoj moći zasnovane političke javnosti, obrazovati. Teorija civilnog društva od Jürgen Habermas je posebno inspirativna: civilno društvo se treba sastojati od otvorenog broja autonomnih organizacija, zajednica i pokreta. Te su organizacije, pokreti i zajednice iznutra demokratski ustrojene, tako da njihovi članovi imaju utjecaj na obrazovanje stavova i

---

⁴ Prema njemu, takvo je društvo svijet, koji individuumu nudi životne šanse, bez toga da bi država morala vršiti određene funkcije. Svakako je građansko društvo jedno aktivno društvo, koje je veoma izazovno (avanturističko) za djelovanje individuumu. Nešto činiti znači, nešto individualno činiti, u slobodnim asocijacijama sa drugim. Ovo djelovanje vodi prema jednom šarolikom, različitom svijetu spontanih i dobrovoljnih udruženja i organizacija, a potom isto prema autonomnim institucijama. To usmjerava dakle prema građanskom društvu. Ono postaje medijum života sa smislom i značenjem ispunjene slobode.

interesa, komunikacijski uticaj (moć), koji se može identificirati.⁵ Esenciju civilnog društva obrazuju – piše Habermas - prije svega spontano nastale asocijacije, organizacije i pokreti, koji društveno slojevite problemske i tematske oblasti privatnog životnog svijeta (Lebenswelt) nalaze, primaju, kondenzuju i dalje prenose u političku javnost.⁶

2. Paradigma otvorenog i dinamičkog civilnog društva

Na osnovi teorijskih i historijskih izvora pojma civilnog društva, kao i naprijed opisane klasifikacije njegovih bitnih funkcija, dopušteno je pretpostaviti postojanja različitih formi i oblika realnog civilnog društva. Zbog toga je prvo potrebno, a prije analize funkcije civilnog društva u transformacijskim procesima posttotalitarnih društava, predložiti jednu opštu realističnu definiciju civilnog društva, koja je u njenoj esenciji primjenjljiva kako na zrele demokratije zapadne Evrope tako i na mlade istočnoevropske demokratije: *Civilno društvo se nalazi u jednoj predrđavnoj ili nedrđavnoj sferi djelovanja i sastoji se iz mnoštva pluralnih, na dobrovoljnoj (spontanoj) bazi, oblikovanih organizacija, asocijacija, pokreta i zajednica, koji njihove specifične materijalne i normativne interese samostalno artikulišu i autonomno organizuju. Ono je locirano u jednu međuoblast između privatne sfere i administrativno političkog sistema. Akteri djelovanja tako pojmljenog civilnog društva su sa tim involvirani u institucionalizovanu javnu politiku kroz (samo)refleksiju o ispravnom i pravednom društvenom poretku, koja se razvija u modernim demokratijama, ali ipak bez izražene intencije za zauzimanjem ili preuzimanjem pozicija moći (državnih funkcija).* Primjereno tome, socijalne grupe, koje isključivo privatne ciljeve slijede (porodica, korporacije etc.) isto toliko su manje segmenti civilnog društva, kao što to nisu ni političke partije, parlamenti ili državna uprava. Civilno društvo nije jedan homogeno strukturiran akter djelovanja. Naprotiv, mnogo više je ono, što se toga tiće heterogeno strukturisano, i kao grupni pojam ono predstavlja veoma različite aktere, koji svakako dijele zajednički normativni minimalni konsenzus. Ovaj, *civilni konsenzus se u njegovoj esenciji zasniva na priznavanju drugog i poštovanju različitosti, kao i na principu povjerenja.*⁷ Civilni konsenzus obrazuje zajedno sa usmjerenošću na javne poslove i orijentacijom na

---

⁵ Kustura, 2004: str. 67.

⁶ Takvo je civilno društvo istina moguće kao problemski veoma senzibilna cjelina, ali je u pravilu interaktivno (djelatno) veoma slabo. Diskurzivni pojam civilnog društva isključuje ne samo državne institucije i političke partije, nego i ekonomske interesne grupe.

⁷ O tome usp. Kustura, 2004: str. 38.

kolektivno komunikativno djelovanje genuin civilnodruštveni ferment, koji se na individualnoj i organizacijskoj razini ponovo pronalazi u obrazovanju civilne svijesti i nenasilne političke kulture. Isključena je otuda primjena fizičke prisile u rješavanju konflikata unutar civilnog društva ili sličnih konflikata sa političkom sferom. Ipak, ovaj osnovni konsenzus ne dokida postojeće interne konkurencije, nego ipak osposobljava ili eventualno pacificira aktere civilnog društva, da u ekstremnim političkim odbrambenim situacijama kolektivno nenasilno (komunikativno) djeluju. Civilno je društvo otuda jedan grupni pojam za one komunikacijske simboličke prakse, diskursne rituale i javne arene u kojima kolektivni akteri teže diskurzivnom konsenzusu oko jedinstva i integracije njihovih demokratskih društava.⁸

Normativno definisanje pojma civilnog društva kao i lokaliziranje njegovog koncepta ne znači ipak, da svakoj formi realnog civilnog društva treba biti uvijek pripisan podjednako pozitivni utjecaj za razvoj i konsolidaciju demokratije u različitim fazama transformacije i modernizacije političkog režima. Ovdje se zastupa jedno mnogo šire shvatanje, da u odnosu na (ne)uspjeh demokratizacije svaki politički oblik režima odnosno, svaka faza transformacije sistema potrebuje različite forme civilnog društva. U sljedećim razmatranjima će biti pokušano, dati odgovor na pitanje o tome, kako treba izgledati optimalna interna struktura, oblik, funkcije i komunikacija civilnog društva, da bi se mogao vrlo važan projektovani (utopijski) cilj stvaranja, konsolidacije i produbljenje demokratije dostići.

---

⁸ Iako naprijed raspravljana definicija pojma civilnog društva u normativnom smislu nije tako mnogo praktično obećavajuća kao poimanja civilnog društva unutar kritičke teorije (Habermas), ipak je ona obavezno zasnovana na normativnom baznom konsenzusu. Ova normativna esencija se zove: nenasilje, tolerancija, povjerenje etc. Nasilne akcije koje su usmjerene prema socijalnim grupama i intolerantni akteri ne mogu se kao civilni opisati. Ovo naravno ne znači, da je nasilje u političkom djelovanju uvijek a priori ilegitimno. Za smrt jednog tiranina moguće je u političkoj filozofiji od antike do danas pronaći normativno razumljive razloge i vjerodostojna obrazloženja. Ovdje se ipak samo pretpostavlja: kako primjena nasilja protiv ličnosti u određenim situacijama političkog ugnjetavanja može biti uvijek legitimna, ali, ona kao akt nasilja ne može biti pripisana civilnodruštvenim akterima. Odustajanjem od jedne takve normativne koncepcije svakako bi koncept civilnog društva bio degradiran na jednu nenormativnu kategoriju, koja bi time značajno izgubila na heurističkoj snazi objašnjenja i analitičkoj plodnosti dokazivanja.

3. Teorijsko-demokratsko značenje pojma civilnog društva: demokratske funkcije i potencijali civilnog društva

Ovdje četiri razmatrane paradigme civilnog društva štite individuum od državne samovolje (Locke), osiguravaju vladavinu zakona i ravnotežu podjele vlasti (Montesquieu), educiraju građane za demokratiju i regrutuju političke elite (Tocqueville) i institucionalizuju sa javnim prostorom komunikacijskih sloboda, medijum demokratske samorefleksije (Habermas). Ovi aspekti bi se mogli sistematizirati i generalizirati u grupu demokratskih resursa (funkcija) civilnog društva:

- Prva i važna funkcija civilnog društva jeste *zaštita od posezanja državne represije (nasilja) u privatnu sferu i sa tim garantovanje privatnog i javnog prostora slobode*. Ovaj se aspekt može kao Locke funkcija civilnog društva ili postulat svih liberalnih demokratija posmatrati;
- Sa negativnim garantovanjem slobode povezana je druga funkcija civilnog društva: *posmartanje, kritika i kontrola političke (državne) moći*. Prema komunikacijskoj moći i resursima civilnog društva može ovo civilnodruštveno posmatranje i kontrola političkih institucija prisiliti državu prema jačanju institucionalne odgovornosti prema građanima;
- Civilno društvo može *otvoriti eficientne kanale za stvaranje, agregaciju i artikulaciju zajedničkih vrijednosti i društvenih interesa* nezavisno u odnosu na političke partije i parlamente. Posebno važnim čini se ova "Habermasova" funkcija za marginalizovane i zapostavljene socijalne grupe, kao etničke, rasne ili religijske manjine. Normativni smisao ove funkcije jasno dopire ili se proteže i na obrazovanje zajedničkih vrijednosti, povjerenje i toleranciju, koji kroz funkcionalne imperative kapitalistički orijentiranog načina proizvodnje uvijek bivaju istrošeni. Civilno društvo stvara neformalnu javnost i nudi za komunikacijske interakcije ne samo diskurzivne arene nego i komunikacijske aktere;
- Civilno društvo omogućava kroz njegove mreže organizacija, inicijativa i pokreta višestruka članstva, postavljena na taj način da postoji stalni pritisak za konsenzus, *koji duboke društvene konfliktne linije presjeca ili premoštava i otuda doprinosi umjerenosti konflikata*;
- Sljedeća funkcija sastoji se u *demokratsko participativnoj socijalizaciji populusa i regrutovanju demokratskih elita za državne instance odlučivanja*. Ovo je

Tocqueville funkcije “škola za demokratiju” kroz koje socijalni kapital biva akumuliran, i bez kojih ne može biti niti “civilna kultura” niti “održiva demokratija” izgrađivani;

- Posebnu funkciju *civilno društvo ima u demokratiziranju na lokalnoj (mikro) ravni* (Tocqueville), koja sa posebnim naglaskom na mlade demokratije Istočne Evrope, često zaostaje za razvojem demokratije na globalnom nivou. Prije svega u novim demokratijama Latinske Amerike, Istočne Evrope i Istočne Azije civilno društvo može prelaz od klijentelizma prema „citizenship“ podržati, kao i lokalne autoritarne enklave civilizirati i demokratizirati;⁹

Tako što civilno društvo ove funkcije ispunjava, ono sebi stvara odnosno omogućava kontrolu moći, odgovornost, participaciju, toleranciju, povjerenje, kooperaciju i ne rijetko isto tako eficientnost kod realizacije akceptiranih političkih programa. Sa tim doprinosi jedno civilno društvo *ne samo demokratizaciji, civiliziranju i samoorganizaciji globalnog društva*, nego ono omogućuje da i *demokratska pravna država bude efikasnije kontrolisana i demokratizirana*.

4. Idealni subtipovi civilnog društva u transformaciji i modernizaciji političkog sistema: Funkcije civilnog društva u transformacijskim procesima posttotalitarnih društava

U analizi uloge civilnog društva u transformaciji političkog režima čini se neproblematičnim naprotiv, primjena drugog ključnog pojma: promjena sistema ili transformacija sistema. Jer, oni su međutim u njihovom objektivnom označavanju konstantni pojmovi, najmanje ukoliko se odnose na promjenu političkog režima. To ne znači nikako, da isto tako ovdje nije definiran teorijski instrumentarijum analize, koja polazi od premise, da svakoj fazi promjene političkog režima, treba biti pripisan jedan kompatibilni subtip civilnog društva. Unutar socioloških teorija, u odnosu na pojam transformacije političkog sistema teorija komunikativnog djelovanja (Habermas) i teorija funkcionalno diferenciranih sistema (Luhmann) se nazale u jednoj paradigmatičnoj konkurenciji. Ova konkurencija se ne čini ipak kao negacija jedne ili druge paradigme, nego naprotiv, ovo prožimanje teorija više vodi prema njihovom

---

⁹ Bauerkämper, 2004: str. 36.

uzajamnom razumjevanju, objašnjenju i dopunjavanju. Nezavisno od ove paradigmatične disencije sačuvala se i dokazala periodizacija u transformacionim istraživanjima, koja promjenu političkog režima od autokratije prema demokratije razdjeljuje u tri faze: liberalizacija autoritarnog sistema, institucionalizacija pluralističke demokratije i konsolidacija institucionalizirane demokratije.¹⁰

4.1 Liberalizacija autoritarnog sistema: "strategijsko" civilno društvo

U autokratskim sistemima – posebno totalitarne i represivne proveniencije –, u kojima političke opozicione partije samo rudimentarno egzistiraju, zadobijaju akteri civilnog društva vrlo često važne pozicije (funkcije) unutar protiv autoritarnog režima usmjerene opozicije. Jer, pošto je stagnacija, revizija ili čak prekid jednom započete transformacije u svakom momentu moguć, pripisuje se otuda funkcionalnoj i strukturalnoj sposobnosti civilnog društva, da kao suprotna moć strategijski djeluje prema insitucionaliziranoj političkoj moći, centralno značenje. Pri tome, interakcioni resursi i kapaciteti civilnog društva igraju odlučnu ulogu.

Da bi civilno društvo takvu interakcijsku kompetenciju dostiglo, formira se virtualno civilno društvo pod pritiskom autoritarne vladavine kao jedna kooperativna i koalicijski sposobna cjelina. Partikularni interesi i interne kontroverze bivaju potisnuti unatrag iza zajedničkog cilja liberalizacije i demokratizacije sistema. Posebno je sindikalni pokret „Solidarnost“ u Poljskoj bila jedna nespicično inkluzivno velika organizacija, koja je bila manje diferencirana i demokratski manje kontrolisana. Mogućnost za zajedničko, strategijsko djelovanje aktera civilnog društva je utoliko veća, ukoliko su civilne organizacije globalno struktuirane i ukoliko sa tim prigušivaju polarizaciju unutar civilnog društva, odnosno ukoliko je njegova unutrašnja povezanost više garantovana jednim racionalnim slijedenjem kolektivnih političkih ciljeva, nego etničkim, religijskim i fundamentalističkim kolektivnim identitetima.¹¹ Ovo ne znači, da interaktivno civilno društvo mora samo na konsenzus biti orijentisano. Naprotiv, ono treba biti u stanju svoje interne diferencijacije (disencija) tako daleko kontrolirati, da u suprotnom ne bi djelotvorno izazvalo pohlepu za vlasti političkih elita starog autoritarnog režima. Ako su naprotiv civilnodruštvene grupe i organizacije duž postojećih ekonomskih, religijskih ili

---

¹⁰ Ibid., str. 34.

¹¹ Lauth/Merkel, 1997: str. 32.

etničkih konfliktnih linija orijentisane, tada je zajedničko strategijsko djelovanje zaista otežano. Jer, potom nedostaje često uzajamno povjerenje i socijalni kapital, koji su za obaveznu kooperaciju i komunikaciju nezamjenjivi, i time jednostavnije pada starim režimskim elitama da izigra opoziciju i podjeli je na suprotstavljene frakcije.

Eficijentnost civilnodruštvene interakcije je otuda značajno potpomognuta, kada civilno društvo biva dominantno “kontrolisano” od jednog ili nekoliko aktera u hijerarhijskom ili eliternom smislu. Jer ovi mogu vršiti – *kao sindikalni pokret Solidarnost u Poljskoj 80-tih godina* – koordinirajuće i strategijske funkcije, na koje se ostale grupe, organizacije i pokreti mogu tako reći priključiti. Takva strategijska sposobnost može se isto tako unutar civilnog društva primjeniti za kontrolu fundamentalno usmjerenih i za kompromis nespremnih i nezainteresiranih opozicionih grupiranja. Djelovanje civilnog društva je utoliko uspješnije, ukoliko ono njegov režimsko kritički potencijal najprije suzdržano primjeni i ne rizikuje prijevremeno otvoreno konfrontiranje sa aparatom represije autoritarnog režima. Posebno javna prepoznatljivost dominantnih aktera omogućava pored toga internacionalnu solidarnost i podršku kroz demokratske države i suprainternationalne nevladine organizacije, koja je često nužna, da bi time bile izgrađene pravne, sigurnosne garancije za aktivnosti demokratske režimske opozicije (poštovanje ljudskih prava i sloboda).

U autokratskim sistemima moći treba biti civilno društvo prije svega, već iz razloga vlastite egzistencijalne sigurnosti primarno zainteresirano za slabljenje institucija autoritarnog režima. Saglasno tome, ne trebaju civilnodruštveni akteri preuzimati funkcije, koji autokratsku državnu strukturu rasterećuju ili njoj legitimacijske resurse stvaraju (funkcija oblikovanja političkog sistema i regrutovanja pojedinaca za vladajuće elite etc.). Funkcionalni rezultati civilnog društva koncentrišu se otuda na to, državne funkcije utoliko kontrolisati, da zahtjevi civilnog društva za formalno zagwarantovanim komunikacijskim slobodama i pravima nađu njihovu artikulaciju u javnom prostoru, kao i da pokuša nove državno-pravne prostore za marginalizovane socijalne grupe i manjine učiniti pristupačnim. Civilno društvo se sa tim dalekosežno organizava na funkcije garantovanja privatne sfere i njenih konstitutivnih “negativnih” prava na slobodu.¹² To su problemi unutar kojih se uvijek iznova raspravlja o formi političke samoregulacije

---

¹² O tome usp. Ibid., str. 34.

društva i o specifičnom utjecaju društvenih grupa na njega. Ali, u mjeri u kojoj politički akteri civilnog društva diskutuju o ciljevima svojih društava, oni se aktiviraju i kao članovi jedne iste zajednice. Ovdje naznačene specifične strukturne i funkcionalne dimenzije artikulacije i agregacije interesa obrazuju sa subtipom “strategijskog civilnog društva” jednu civilnodruštvenu formu, koja se u ovoj transformacijskoj etapi za demokratizaciju režima kao najproduktivnija iskazala. Samo pod ovim važnim ciljevima i uslovima komunikacijske interakcije može biti privremeno “zamrzavanje” internog diferenciranja i demokratskih premisa prihvaćeno.¹³

4.2 Institucionalizacija pluralističke demokratije: “konstruktivno” civilno društvo

Sa otvaranjem autokratskog režima u pravcu demokratizacije sistema razvija se jedna nekontrolisana dinamika promjena, koju autoritarne vladajuće elite mogu sve manje kontrolisati. U ovoj fazi tranzicije „rastapaju“ se bivše institucije autokratskog sistema i postepeno gube na značaju utjecaja i njihovog smisla za normativno oblikovanje našeg ponašanja i djelovanja. Ne rijetko nastaje vakuum političke moći, što otvara jedan dalji prostor za djelovanje aktera civilnog društva. Stvaranjem javnog prostora za djelovanje pravi se sada elementarna razlika između modela civilnog društva u kojem ono totalitarnoj državi suprotstavlja prostore komunikacijskih sloboda i modela koji stvara uslove konstitucije političke slobode posle demokratizacije političkog režima. Akteri civilnog društva moraju sada pokazati, da su oni u stanju ne samo borbu protiv autoritarnih i totalitarnih struktura organizovati, nego isto tako za to biti sposobni, oblikovati novi demokratski institucionalno uređeni poredak. Da bi se ovaj zadatak savladao, potrebni su drugi načini interakcije civilnog društva, koji pojačavaju komunikaciju, kooperaciju i same temporarne koalicije sa reformski orijentisanim segmentima vladajućih elita autoritarnog režima.¹⁴ Ali ovdje važi najprije isto: što se

---

¹³ Hijerarhije komunikacijske moći, koje interakciju i komunikaciju “strategijskog civilnog društva” u ovoj transformacijskoj fazi koordiniraju, pokazuju se uprkos temporarnoj povredi egalitarnih principa demokratske organizovanosti, a u odnosu na prevazilaženje autoritaronog, nedemokratskog režima kao posebno eficientne i otuda isto tako u normativnom prosuđivanu dobara, strategija i ciljeva aktera kao akzeptabilne. Interna demokratska struktura civilnodruštvenih aktera povlači se ili biva potisnuta unatrag iza strategijskih imperativa sposobnosti komunikacijske interakcije. Primarno uvažavanje na konsenzusu zasnovane slobodne komunikacije, može se naime pokazati tada kao neeficientnom za cilj njegovog djelovanja, kada bi snaga ispoljavanja civilnog društva, njegova odlučnost i sposobnosti reakcije bili znatno umanjeni. Ni na koji način (ne)problematično interno odustajanje od demokratskih principa, ne može biti u ovoj transformacijskoj fazi političkog režima privremeno kompenzirano kroz rezultate komunikacijske interakcija (djelovanja).

¹⁴ Lauth/Merkel, 1997: str. 36.

civilno društvo više pokazuje kao kompaktna cjelina, to je veći njegov utjecaj na oblikovanje novih demokratskih institucija. Svakako, raste u ovoj fazi isto tako nužnost demokratskih procedura unutar civilnog društva. Takve procedure trebaju sada tome dati njegov doprinos, da autentičnost i originalnost različitih interesa bude izražena. Kada se odlazak bivšeg autokratskog i inaugurisanje novog demokratskog režima čini vidljivim, započinju se politički ciljevi civilnodruštvenih aktera značajnije funkcionalno diferencirati. Prije institucionalizacije demokratije, homogena idejno vrijednosna orijentacija na zajedničke vrijednosti – demokratija, ljudska prava, pravna država, tolerancija, nenasilje etc., – biva sukcesivno kroz grupne partikularne interese zasjenjena, koji za svaku demokratiju razvijaju bitno važnu mrežu prularnih interesnih organizacija. Zbog intencionalno racionalnih (utilitarnih) razloga još uvijek prisutna funkcionalna harizma jednog pouzdanog opozicionog „lidera“ treba biti sada unutar civilnog društva kroz snaženje demokratske komunikacijske prakse i procedura donošenja odluka dopunjena.¹⁵ U rezultanti faktora socijalne integracije globalnog društva se time uspostavlja korespondencija između ograničenih polja djelovanja novih političkih elita, između jednog socijalno-strukturno još nedovoljno razvijenog civilnog društva i virulencije (pred)demokratskih formi političkog mobiliziranja. Sa tim povezani diskursi i disencije zahtijevaju obrazovanje jedne visoko razvijene kulture civilnog dijaloga, koja se u posebnoj mjeri orijentira na snagu važenja civilnih vrlina kao što su: tolerancija, akzeptiranje, povjerenje i odbija primjenu fizičke prinude.

Iako se u okvirima ove transformacijske faze konture jednog socijalno-strukturno još nerazvijenog civilnog društva ne mogu tako oštro iscrtati, kao u slučaju “strategijskog” civilnog društva, ostaje isto tako jasno prepoznatljiva civilnodruštvena paradigma i za fazu institucionalizacije demokratije: to je profil “konstruktivnog” civilnog društva. Ovo civilno društvo nosi uprkos povećanoj internoj demokratizaciji nadalje hijerarhijsko-strategijske karakteristike komunikativne moći, koje olakšavaju konstruktivnu saradnju u izgradnji institucija pod vrlo nestabilnim demokratskim uslovima. Jer, kao prvo civilno društvo treba nadalje strategijski djelovati, da bi time preostale autokratske institucije, elite i pokreti bili potisnuti. Drugo, ono treba isto tako interno razvijati, jedan civilni senzibilitet za divergentna mišljenja, različite interese i zaštitu manjina. Jer, upravo u novi demokratski ustav trebaju biti otuda garancije zaštite i sigurnosti jedne autonomne,

---

¹⁵ Bauerkämper, 2004: str. 42-44.

civilno društvene sfere upisane. Prema tome, “konstruktivno” civilno društvo dobija važnu ulogu u ovoj fazi transformacije političkog režima.¹⁶

4.3 Konsolidacija institucionalizirane demokratije: “refleksivno” civilno društvo

Sa početkom ove etape demokratske transformacije je već institucionalna promjena autokratskog režima završena. Civilnodruštveno djelovanje je sada samo u okvirima pravno regulisane demokratije omogućeno. Interna demokratska struktura civilnodruštvenih organizacija dobija sada na značenju, jer je ona za izgradnju jedne koja podržava demokratiju liberalne političke kulture od odlučujućeg značaja. Civilnodruštvene aktivnosti i organizacije mogu se sada kao “škole demokratije” potvrditi. One podržavaju osobito akumulaciju “socijalnog kapitala”, uzajamno društveno povjerenje i daju javnoj odgovornosti substancijalno važenje. Dobijanje na značaju civilnih vrлина i interne demokratske strukture civilnog društva, treba tome doprinjeti, da se manifestni konflikti koji se pojavljuju sa društvenim diferenciranjem unutar civilnog društva tolerantno i demokratski pomirljivo oblikuju (razrješavaju) i time fenomen normativne integracije konfliktnih društava povezuje sa institucionalnim šansama demokratske participacije. Povećanje konflikata između partikularnih interesa i različitih značenja opšteg dobra ne može se samo po sebi ni u kom slučaju kao demokratski destruktivno razumijeti. Konflikti su više rezultat pluralnog diferenciranja civilno društvene sfere i sa tim istovremeno bitni izraz demokratskog interesnog predstavljanja.¹⁷ Oni se trebaju kao konstitutivni za razvoj demokratije posmatrati, jer se kroz njih nadilazi partikularnost pojedinačnih grupnih interesa i ujedno doprinosi stvaranju zajedničkog komunikativnog prostora. Svakako ne smije biti sa tim bazni civilni konsenzus negiran, koji se na priznanju demokratskih procedura i sa njima povezanih vrijednosti zasniva.

Isto tako se (ko)relacija državno-političke sfere i civilnog društva mjenja u ovoj tanzicijskoj fazi. Administrativno-politički sistem se sada više ne razumije kao antipod i otjelovljenje represivne vlasti, nego kao garant pravno državnih principa „Slobode“ i

---

¹⁶ Sa kontrolom i oblikovanjem novih institucionalnih struktura nadovezuje se “konstruktivno” civilno društvo na od Montesquieu opisane funkcije civilnog društva, koje je on “corps intermediaires” dodijelio. Istovremeno treba ukazati na rastući značaj demokratsko partizipativne funkcije, u smislu kako je ta funkcija od Tocqueville opisana, a koja treba u narednoj fazi transformacije sistema zauzeti još prominentniju poziciju.

¹⁷ Usp. Dubiel, 2002: str. 91-92.

„Jednakosti“. Država sada treba sa njene strane u njenom pravno državnom i demokratskom postojanju biti od aktera i djelovanja civilnog društva šticeana. Ova promjena funkcija civilnog društva zahtijeva sada od civilnodruštvenih aktera ne samo jedno drugo poimanje kategorije države, nego i dublje shvatanje otvorenosti demokratskih procedura i mehanizmama oblikovanja javnog mjenja kao i njihovih temeljnih pravno državnih garancija.¹⁸ Ali isto tako, pored funkcija regrutiranja elita i oblikovanja javnog mjenja, kontrolne funkcije civilnog društva prema državno političkoj sferi i dalje zadržavaju bitno značenje, da bi time usmjerili pažnju na moguće diferencijacije izmedju ustavnih normi i institucionalne realnosti i u datom slučaju njihove manifestacije (diskrepance) od civilnodruštvenih aktera mogle biti konstruktivno kritikovane. Prema tome, kritička distanca civilnog društva prema demokratskoj pravnoj državi u ovoj fazi transformacije nije dokinuta.¹⁹ Ona se sada više ne manifestira u nepomirljivom frontalnom konfliktu, nego više služi daljoj izgradnji demokratije. To se dešava isto tako sa saznanjem, da je demokratska pravna država sa njenim pravnim i institucionalnim mehanizmima sa svoje strane kao garant egzistencije civilnog društva, dugoročno promatrano ono čega se civilno društvo ne može odreći. Takvo se „refleksivno“ civilno društvo razumije otuda ne kao alternativa političko administrativnoj sferi, nego kao njega komplementarna dopuna.

Sa proširenjem funkcija civilnog društva narasla odgovornost aktera zahtijeva kroz široku društvenu reprezentativnost osiguranu legitimacijsku osnovu civilnog društva, koja se u od Dahrendorf skiciranom šarolikom svijetu autonomnih organizacija reflektuje. Istovremeno odgovornost civilnog društva involvira i veoma visok nivo samorefleksije o vlastitom djelovanju, koja sada preko demokratski legitimne procedure nastale odluke respektira. Ovo ne znači, da sve odluke moraju biti aklamativno odobrene. Samokritička spremnost za refleksiju civilnodruštvenih aktera je posebno onda upitna, kada dođe do konflikta izmedžu demokratski nastalih odluka i vlastitih vrijednosno programskih ciljeva. Prije svega, u teoriji nije poznat sistemski ubjedljiv argument, zašto bi trebalo biti formama i substanciji civilnodruštvenih interakcija pripisana dominantno veća normativna snaga važenja (legitimnosti), nego reprezentativnim proceduralnim mehanizmima i rezultatima demokratije. U suprotnom,

---

¹⁸ Pored funkcija regrutiranja i oblikovanja preuzima civilno društvo dopunski različite zadatke radi rasterećenja državnih funkcija, koji su prije svega u socijalnoj, edukativnoj sferi locirani. Time može civilno društvo dati važan doprinos samoorganizaciji društva u svhatanju Habermas.

¹⁹ Merkel, 2000: str. 38.

u zrelih demokratijama raspoložu preko slobodnih izbora uspostavljene reprezentativne institucije (parlament, vlada, etc.) jednom daleko širom legitimacijskom osnovom, nego civilnodruštveni akteri, koji se iz reprezentativno-demokratske perspektive mogu pozvati samo na partikularnu legitimaciju. Ali kada je legitimacijska osnova za civilnodruštveni angažman mnogo manje reprezentativna, nego ista osnova državno-pravno normiranih, reprezentativno-demokratskih mehanizama odlučivanja, postoje tada u konfliktnim situacijama dobri normativni razlozi za moguće samoograničavanje civilnodruštvenih aktera.

Ovo ne znači nikako, da se ne smiju mogući resursi civilnog društva isto tako protiv demokratski usvojenih odluka oponirati i mobilisati. Ali, ako akcije civilnodruštvenih aktera prekoraće važeće kroz norme uspostavljene granice, koje su sa druge strane kroz legalno postavljeno pravo povučene, tada su protesti (akcije) podređeni spremnosti pojedinca ili aktera na rizik. Isto tako, kada se neki akter poziva na razloge svijesti, ne smiju ovi štiti protestne akcije (razlozi savjesti) od legitimne sankcijske prisile pravne države. Ovdje je prepoznatljiv jedva riješivi konflikt između civilnodruštvenog djelovanja i državno pravnih normi. Civilna neposlušnost može otuda imati pozitivne posljedice za demokratiju jedne visoko kulturno modernizirane zajednice, i tada kada ona važeće pravne norme povrijedi. Istovremeno, treba demokratija svaku povredu legalnih pravnih normi sankcionirati, da bi se time sprečila opšta erozija normi, odnosno nastanak socijalne anomije. Ovo je paradoks, sa kojim civilno društvo mora u jednoj pravno regulisanoj demokratiji živjeti. Sistemska integracija funkcionalno diferenciranih društava ne zasniva se više na stabilnom vrijednosnom konsenzusu, nego na iskustvu integrirajuće snage kontrolisanog rješavanja konflikata.²⁰ Administrativno politički subsistem se treba prema civilnodruštvenim inicijativama otvoriti i ove u demokratske procedure donošenja odluka i mehanizme oblikovanja javnog mjenja integrisati.

Ovaj se subtip civilnog društva, koji bi se mogao za konsolidaciju demokratije kao najoptimalniji pokazati, označava pojmom "refleksivno" civilno društvo. Sa ovim idealnim subtipom su različite paradigme civilnodruštvenih diskusija istovremeno povezane i pomoću "Habermasovih funkcije" civilnog društva strukturirane. Esenciju "refleksivnog" civilnog društva oblikuju prije svega spontano nastale organizacije,

---

²⁰ O tome vidi, *Ibid.*, str. 39-40.

asocijacije i socijalni pokreti, koji zapravo društveno slojevite problemske i tematske oblasti privatnog životnog svijeta (Lebenswelt) artikulišu, agregiraju, kondenzuju i dalje prenose na forum političke javnosti i otuda liferuju egzistencijalno bitne impulse za demokratske mehanizme donošenja odluka i oblikovanja javnog mjena. Granice interakcije (djelovanja) njegovih aktera moraju se u konfliktnim slučajevima prije svega primarno na pravne norme, a posle toga sekundarno na vlastita normativna shvatanja orijentisati. Ova dvostruka sposobnost (samo)refleksije karakteriše idealno civilno društvo u fazi demokratske konsolidacije.

U sve četiri naprijed analizirane teorije naglašene, su prije svega pozitivne funkcije civilnog društva u odnosu na stabilizaciju i konsolidaciju demokratije. Na drugoj strani, latentni (manifestni) problemi ove (ko)relacije ostaju do sada po mogućnosti isključeni. Ipak, postoje isto tako i “sjenovite” strane civilnog društva. Da bi funkcionalni i strukturalni deficiti civilnog društva bili akribijski opisani, trebaju prije svega pretpostavljene polazne premise biti revidirane u smislu, *da civilno društvo konstituira jedan zajednički društveni (komunikativni) prostor bez hijerarhije moći i vlasti*. Sa druge strane, sam aspekt funkcionalnih deficita civilnog društva i egzistencija hijerarhija moći među civilnodruštvenim akterima treba biti promišljen, ako se ne želi da civilno društvo ponovo bude idealizirano. Sa tim treba biti istaknuto, *da je civilno društvo još uvijek jedno konfliktno društvo i mora isto trajno biti*.²¹ U njemu konkuriraju i konfliktiraju različiti interesi, vrijednosti i pogledi na svijet, koji su sa divergentnim šansama artikulacije opskrbljeni i mogu na veoma diferencirane razloge njihove parcijalne legitimnosti upućivati; interno su civilnodruštvene organizacije, pokreti mnogo češće hirerarhijski nego demokratski strukturirane, kako primjeri katoličke crkve i sindikalnog pokreta “Solidarnost” u Poljskoj pokazuju.

Jedan drugi kritički aspekt se dotiče *strukture i forme komunikacijskih interakcija unutar civilnog društva i njegove interakcije sa administrativno-političkim susbistemom*. Tako je svakako moguće, da su dotične komunikacijske mreže u civilnodruštvenim subkulturama usmjerene (orijentisane) duž već postojećih društvenih konfliktnih linija i sa tim pojačavaju linije segmentacije i diferencijacije, koje mogu voditi ili vode ka povećanoj ignoranciji i stranosti prema drugim strukturnim grupama. Posebno

---

²¹ Kustura, 2005: str. 8.

posmatranja etnički ili religijski segmentiranih i subkulturalno zatvorenih dijelova globalnog društva (Južna Afrika, Sjeverna Irska, Libanon, Kašmir etc.) pojašnjavaju problematiku, koja može iz segmentiranih civilnih društava proizlaziti za socijalnu ili sistemsku integraciju društva. Otuda, zapanjujuću konjunkturu populističkih, nacionalističkih i fundamentalističkih ideologija u posttotalitarnim civilnim društvima može se manje objasniti vakummom normativne moći koji je nastao nakon liberalizacije političkog režima, nego vakummom socijalne strukture koja se još ne može politički reprezentovati i socijalno artikulirati.

Sa ovdje opisanim deficitima civilnog društva može se samo naslutiti, da civilno društvo nema linearno progresivan utjecaj na svaku formu i etapu demokratizacije političkog režima. Iako se civilno društvo i demokratija u mnogim aspektima dopunjavaju i interaktivno pojačavaju, ipak ostaju ponekad postojati odnosi napetosti. Samo su akteri civilnog društva u stanju negirati njegove funkcionalne deficite. Kako će ovo odbacivanje "sjenovitih" strana uspijeti i kako je veliki doprinos civilnog društva demokratizaciji, zavisi prije svega od konkretnog oblika, funkcije i strukture civilnog društva kao i od oblika, funkcije i strukture administrativno političkog subsistema. Prema tome, kakva empirijska analiza konteksta demokratizacije postoji, moguće je sa tim postaviti i hipoteze o svakom konkretnom demokratsko teorijskom statusu civilnog društva i njegovom doprinosu transformaciji i modernizaciji političkog režima. Otuda glavna hipoteza glasi: *analitička deskripcija komunikativnih struktura, realnih formi i manifestnih funkcija jednog dinamičkog civilnog društva u odnosu na njegove demokratske resurse, može biti samo kontekstualno zavisno ustanovljena.*²² Duboke strukturalne i funkcionalne promjene civilnog društva u procesu demokratskih transformacija političkih sistema čini svaki pokušaj nemogućim, da bi bio modeliran jedan univerzalno važeći idealan subtip civilnog društva. Prema bitnim uslovima konteksta političkog režima mjenjaju se ne samo akteri, strukture i funkcije civilnog društva, nego isto tako i njegovo značenje za institucionalizaciju i konsolidaciju demokratije u posttotalitarnim društvima.

---

²² Ibid., str. 6.

Literatura:

1. Bauerkämper, A. (Hrsg.) 2004: Die Praxis der Zivilgesellschaft, Frankfurt a.M. und New York: Campus Verlag
2. Dubiel, H. 2002: Ungewissheit und Politik, Frankfurt a.M.: Suhrkamp
3. Kustura, M. 2004: „Zivilgesellschaft und Demokratie: Wieviel Zivilgesellschaft braucht die moderne Demokratie?“, Berlin: Rosa Luxemburg Stiftung
4. Kustura, M. 2005: Bestandserhaltung der funktional differenzierten Gesellschaft aus der Perspektive des zivilgesellschaftlichen Handelns, In: Beiträge zur Ferienakademie 2004, Rosa Luxemburg Stiftung, Berlin
5. Lauth, H.J./Merkel, W. 1997: Zivilgesellschaft im Transformationsprozes, Mainz: Satz+Druck Werum GmbH
6. Merkel, W. (Hrsg.) 2000: Systemwechsel 5. Zivilgesellschaft und Transformation, Opladen: Leske+Budrich